

ՀԱՅ ԹԱԳԱԽՈՐՆԵՐԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ

ՄԻՆՁԵՒ ՏՐԴԱՏ

ՄԵՆ ԵՒ ՓՈՒԲՐ ԱՐՄԵՆԻԱՅԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ԵՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ.

Ա Տ Ր Պ Ե Տ Ի

Օգտուած եմ

1. Ernest Babelon-ի a. Les Monnaies des Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène. 1890 Paris.
b. Les Monnaies des Perses Achéménides, les Satrapes et les dynastie tributaires. Paris. 1893.
2. Catalogue of the Coins of Parthia, by Warwick Wroth, Lnodon 1903.
3. Sammlung Petrowitz, Arsaciden—Münzen. Wien 1904.
4. Այրարատ—Ալիշանի 1890 Վենետիկ:
5. Հանդէս Ամսորեայ, Արշակունի դրամների ուսումնասիրութիւնը Հ. Յ. Տաշեանի 1904—5 թ. Վիէննա.
6. Հերոդոտ, Ռուսերէն թարգմանութիւնից 1885 թ. Մոսկւա. թարգմ. Мищенко.
7. Քսենոփոնա, ուսերէն թարգմ. Яневский. 1881. С.П.Б.
8. Ստրաբոն, » » Мищенко, 1879. Մոսկւա.
9. Փարագաշեան, քնն. Պատ. Հայոց 1895 թ. Հրատ. քնկ.
10. Փաթրճեան, 1852 Տիեզերական պատմութիւն.
11. Langlois V. Numis. d'Arménie Paris 1868.
12. Брокгаузъ, Энцикл. словарь, 1900.
13. Адонць, Армения въ эпоху Юстиняна, 1908. С. П. Б.
14. Марковъ, Неиздан. Аршакид. монеты, С. П. Б. 1891 г.
15. Morgan—Première Civilisation, Paris 1909.

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Ինչպէս երևում է արտնին և օտար պատմագիրների գործերից Հայաստանը Ալէքսանդր Մակեդոնացուց թէ առաջ և թէ վերջը մի ամբողջական թագաւորութիւն չի կազմել: Բաւական չէ, որ ունեցել է աւելի քան 360 նախարարութիւններ, իրենց կալուածատէր և աւատական իշխաններով, այս նախարարական իշխանութիւնների հաւաքումն էլ միշտ բաժանուած է եղել երկու (Մեծ և Փոքր Արմենիա), երեք, չորս և աւելի խմբակների: Այս պարագան է, որ շփոթեցնում է բոլոր ուսումնասիրողներին, երբ ձգտում են զտնագան պատմական խնդիրներ պարզելու:

Եթէ լրջութեամբ հետևենք պատմութեան, մենք կը հասնենք այն եզրակացութեան, որ երկրի պետերը և նշանաւոր գործիչները տքնել են այդ մանր ու անջատ իշխանութիւնները միացնել, մի մեծ ոյժ կազմելով արտաքին ոտնձգութիւններից երկիրը ապահովել, բայց սեպարատիզմն այնքան խիստ է եղել, որ նպատակի չեն հասել:

Մեր պատմագիրների և նրանց կուրաբար հետևողների գործերը քննողը, միշտ կարող է շփոթուել և հասնել թիւր եզրակացութեան, եթէ կանխապէս աչքի առաջ չունենայ այս պարագան, թէ Հայաստանը մի քանի անկախ թագաւորութիւններ է ունեցել, որոնք յաջորդաբար կառավարել են երկիրը ժառանգական նախարարների միջոցով և մեծ ձգտում է եղել զլիաւորութեան գաւազանը իրար ձեռքից յափշտակելու: Այս պարագան բոլորովին չի շեշտուած մեր դասագիրք և պատմութեան-ընթացանութեան գիրք կազմողներից, որով ընթերցողներն ու աշակերտները մնացել են քաօսային դրութեան մէջ, չեն կարողացել դրական գաղափար կազմել:

Երկու երեք թագաւորների միաժամանակ գոյութիւնը, կործանուած մայրաքաղաքների և սրբազան քաղաքների աւերակները, աւաններն ու մեհեանները, ամրոցներն ու բերդերը, մանաւանդ սրանց վրայ գտնուած սեպաձև արձանագրութիւնները մի քաօսի մէջ են զլորում մեր նախնիների պատմութեան, հնագիտութեան ոչ ծանօթ ընթերցողին: Մենք ունենք շատ հին ժամանակներից յայտնի Եփրատի վերին ճիւղերում Եկեղեաց գաւառում Անի—Կամախ—սրբազան բերդը, նոյնը գտնուի մենք և Արաքսի Ախուրեան վտակի ափին, որոնք ցոյց են տալիս արեւելքի և արեւմուտքի իրար մէջ եղած այս մրցումը: Արմաւիր, Արտաշատ, Արտաքսիաշատ, Աշմուշատ, Արշամուշատ, Սամուշատ մայրաքաղաքները

բէք չեն կարող շփոթել ընթերցողին, եթէ նա նկատի առնէ միայն, որ մի քանի թագաւորութիւնները, պիտի մի քանի էլ մայրաքաղաքներ ունենային: Կասկած չը կայ, որ այս քաղաքներում միաժամանակ իրենց անկախ թագաւորութիւններն են ունեցել մի քանի միապետներ, Արարատեան աշխարհում Արաքսի ափերին մօտ եղած թագաւորութիւնները տարբեր են Եփրատի ափերում Մոփի երկրում (ՏՕՓԵՆ) եղած թագաւորութիւններից: Հետագայ մենք պիտի ունենանք գուզնթաց, եւրնթաց և քաւրնթաց պատմութիւն, որը մինչև օրս չի առանձնացուած և չի վերլուծուած:

Դեռ աւելին, մենք ունենք Փոքր-Արմենիա իր փոքր և լայն ծաւալով, Կապադովկիա և Պոնտական աշխարհ, որոնց մէջ եղել են մի քանի թագաւորութիւններ, ինչպէս Մեծ-Հայքում, բայց նշ մի գրուածքով չենք կարող մատնանշել, թէ արդեօք Արմաւիրի կամ Աշմուշատի թագաւորները ինչ յարաբերութիւն ունէին այս ու այն երկիրների տիրոջների հետ: Նոյնիսկ որոշ չենք կարող ասել, թէ այդ երկրներում ջոկ ջոկ քանի թագակիրներ, կամ իշխանութիւններ կային և ինչ կապ կար դրանց մէջ:

Անկասկած է, որ Փայտակարան աշխարհից մինչև Փոռուզիա և Գագատիա, ապրել են Արմենները—Հայերը (Ուրարտական շրջանից յետոյ), բայց ի՞նչ կապ կայ եղել դրանց մէջ, դեռ պատմութիւնը չէ տուել իր դրական պատասխանը: Ինչպէս Բալկաններից մինչև Սպարտա և Մէսիսա մի քանի տասնեակ անկախ թագաւորութիւններ են եղել անջատ Յունաստան անուան տակ, բայց իրար հետ կապուած որոշ ընդհանուր կապերով:

Շատերն ասում են, թէ Կապադովկիացիները միևնոյն ցեղին էին պատկանում, նոյնիսկ միևնոյն բարբառը, կրօնը, հաւատաւէքները, բարքերը, սովորութիւնները ունէին, ինչ որ Հայերն ու Փոռուզացիները, բայց թէ ուրիշ ի՞նչ քաղաքական կապեր կան եղել սրանց մէջ, դեռ յատուկ ուսումնասիրութեան նիւթ չի եղել: Ահա այս կէտը գտնելու համար անհրաժեշտ է ինչպէս պեղումներ, շինութեական քննութիւններ, նոյնպէս և դրամագիտական ուսումնասիրութիւններ, որպէս զի հասնենք որոշ և դրական հետևանքների:

Սրանից 50 տարի առաջ Գերմանիայում 40-ի չափ իրարից անկախ իշխանութիւններ կային, նոյնիսկ այսօր Գերմանիայում—պետական ընդհանուր դաշնակցութիւնից յետոյ 24 անկախ թագակիրներ կան, որոնք իրար հետ կապուած են լեզուով, սովորութիւնով, տնտեսական և պիտուորական միութեամբ: Եթէ սրբանք զբաւոր պատմութիւն չը թողնեն, հազար տարի յետոյ 24

Թաղաւորների մայրաքաղաքները, պալատները, տաճարները և կտրած դրամները անցնի մի հնախոյզի ձեռք, նա որքան պիտի շփոթուի:

Այսպիսի շփոթ և անտրոշ վիճակի մէջ հայ դրամների ուսումնասիրութիւնը չի կարող վերջնական եզրակացութիւնների հասնել, բայց նա կարող է ասել, թէ այս ինչ և այն ինչ դրամները պատկանում են այս անուն թագաւորին, քաղաքին, թագուհուն և դիցուհուն, թողնելով պատմագէտին լրացնել պակասորդ պեղումներով, ուսումնասիրութիւններով և տալ ընդհանուր եզրակացութիւններ յանձնուած զրական փաստերի հիմունքով:

Հայկական նախնական (Սալդէական, Հեթիթական, Ուրարտական) առասպելական և մթին շրջանում փող չկար, որ նրա հետքերը փնտրուի: Թէև ենթադրուում է, թէ փող կտրել են առաջի անգամ վաճառական և արդիւնագործ փիւնիկեցիները, բայց դրական փաստն այն է, որ առաջին անգամ մետաղից, օսկուց, արծաթից և պղնձից դրամ կտրել են Լիւդիացիները, Սարդիկէում Գիգէս թագաւորի օրով, 680 տարի Ք. ծն. առաջ: Հետևաբար սրանից աւելի հին ժամանակ Հայկական դրամ գոյութիւն չէր կարող ունենալ:

Լիւդիացիներին անմիջապէս հետևեցին Փոքր-Ասիայի Յոնիական, Միջերկրական և Պոնտական ափերի քաղաքները, որոնց դրամներով զարգարուած են երոպական թանգարանները: Լիւդիացիները վարակեցին և իրենց դրացի Փուրկացիներին, Կապադովկիացիներին և այդ տեղից էլ անցաւ Փոքր-Արմենիա և Մեծ-Հայաստան: Ինչպէս մեր պապերը Գուտտէնբերգից 40—50 տարի յետոյ հիմնեցին հայկական տպագրութիւն ու մամուլը, այդպէս էլ դրամահատութիւնը—փողերանոցները վաղ տարածուեցան Լիւդիայից դէպի արևելք:

Ճշմարիտ է Արևելքում-եզրպտոսում դրամահատութիւն մտաւ Ադէքսանդր Մակեդոնացու հետ, մտաւորապէս առաջին դրամի հատուածքից 350 տարի յետոյ, բայց Պարսկաստանի Արքայից Արքաները դրամ կտրել են Դարեհ Վշտասպի օրով, 521 տարի Ք. ծն առաջ: Դրամահատութիւնը անպատճառ իր ուղին կատարել է Կապադովկիայի, Արմենիայի, Հայաստանի, Միջագետքի վրայով և ապա անցել է դէպի Պարսկաստան:

Ե. Babelon-ի Աքեմենիդները շրջանի դրամների ժողովածուն ցոյց է տալիս, թէ դրամահատութիւնը և դրամահատական քանդակագործութիւնը որքան կատարելութեան էին հասած Աքեմենեանների վասալական երկրներում, Սատրապների մէջ և

ինքնավար քաղաքներում և որքան ետ էր մնացած Արքայից Արքայի դրամների վրայ և որքան անպաշտոն:

Այս շրջանում կտրուած դրամների հարուստ հաւաքածուն, որ զետեղուած է Փարիզի ազգային թանգարանում (Bibliothèque Nationale, մեզ գաղափար է տալիս բոլոր երկրների դրամների մասին, այն ինչ Հայկական—Արմենական դրամների մասին մի համը լուսթիւն է պահպանում: Պարսկական իշխանութիւնը արտօնած էր իւրաքանչիւր վասալական իշխանի, Սատրապի և ինքնավար քաղաքի (αυτονομου) պահպանել իրենց փողերանոցը և դրոշմել զանազան դրամներ երկրի պահանջների համեմատ, փոխարինաբար «Արքայից—Արքայի»: Եթէ Հայաստանը համարենք—հետեւելով օտար պատմիչներին—Պարսկական վասալական, կամ Սատրապական մի կամ երկու վիճակ, պէտք է որ այդ շրջանում (520—330 տարի Ք. ծ. առաջ) իր որոշ դրամներն ունենար, փողերանոց պահանջէր. բայց այս մասին դարձեալ լուում են թանգարանների դրամները և քննադատներն ու հրատարակիչները չեն կարողանում մեզ մի դրական փաստ տալ:

Աքեմենեան դրամներ անուանուած վերոյիշեալ E. Babelon-ի ցուցակի մէջ կան անորոշ քաղաքների և վիճակների դրամներ:

Կարելի է ենթադրել, թէ մի գուցէ հայկական դրամներ լինին դրանք, բայց այս եզրակացութեան եթէ չի հասել ևրոպական գիտական աշխարհը, խիզախութիւն են համարում մի բան գրելը, կամ դեռ վաղաժամ:

Գուցէ կը գայ ժամանակը, երբ կը գտնուին այնպիսի դրամներ, որոնք որոշ լոյս կը սփռեն դրամագիտական աշխարհի խաւարում մնացած դրամների վրայ, այն ժամանակ կը պարզուին և նիւթ կը տան դասումասիրողին, և կը պարզեն Հայկական կորած պատմութեան շատ մութ կողմերը դրական փաստերով: Բայց մենք փորձելու ենք այս աղջամուղջը մտնել Դարեհի՝ (Στρατιγος Βασιλεως Σατραπου Τιριβαζου) Արևմտեան Արմենիայի վրայ կարգած Սատրապ սպարապետ Տրիբազ թագաւորի դրամներով, որոնք մի աղօտ լոյսով մեզ առաջնորդում են դէպի մի ընդարձակ և լայնածաւալ աշխարհ:

Այս սպարապետ-թագաւորը քանի որ Արևմտեան Արմենիայի թագաւոր էր, հետեւաբար նա մտնում է մեր թագաւորների պատմութեան շարքը: Այսիսկ պատճառով նրա կտրած դրամները պիտի կտրուած լինին նրա իշխած երկրներում, որոնք Փոքր-Հայքից և Կապադովկիայից դուրս չեն կարող լինել: Տրիբազի դրամները պիտի լոյս սփռէ Արմենական յաւիտենական մոռացութեան մատնուած թագաւորների դրամների վրայ, որոնց ուսումնասիրու-

Թիւնը միայն կարող է մեզ ցոյց տալ այնպիսի դրական փաստեր, որով կը կարողանանք աւելի որոշ կերպով ուսումնասիրել մեր անցեալը: Բայց այս մասին ճրիբազի առթիւ գրելիս կը տանք մեր եզրակացութիւնները:

Տրիբազից յետոյ, մանաւանդ Ալէքսանդր Մակեդոնացուց յետոյ մենք ունինք մի շարք թագաւորների դրամներ, որոնց մասին մեզ աւելի դրական փաստեր է տուել E. Babelon-ը Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène գրուածքում: Տրիբազի և այս թագաւորների դրամների համեմատութիւնները աւելի հաստատուն հիմունք են տալիս այն ազօտ լոյսի մէջ մեր նկատած դրամների մասին, որոնք կը բացատրուեն իրենց տեղում աստիճանաբար:

Ընդհանրապէս դրամները առաջին անգամ սկսեցին կտրել ոսկուց, արծաթից, ոսկու արծաթի խառնուրդից—(էլէկտրոն—Elektron), որոնք ամենից վաղ գործածութեան մասին և ապա պղնձից: Այս երեք մետաղից են ձուլւած ընդհանրապէս բոլոր դրամները, սկզբից մինչև մեր օրերը: Եթէ բաղադրութիւններ եղել են, անշուշտ այս երեքից մէկն ու մէկը բաղադրութեան մէջ նշանաւոր մասն է կազմել:

Սկզբում մետաղի կտրների վրայ էին դրոշմում երկրի, քաղաքի որևէ մենագիրը կամ խորհրդանիշը, ապա դիցազների, դիցուհիների, իշխանների, թագաւորների պատկերը սովորական դարձան: Խորհրդանիշների մէջ առիւծ, արծիւ, բու, բազէ, եղ, ձի, եղջերու, փիղ, պեղաս, օձ, մեղու, ողկոյղ և ուրիշ կենդանիների ու երևակայական կուռքերի, զազանների պատկերներ ևս կան: Դէմքերը, խորհրդանիշերը, կենդանիները աստիճանաբար այնպիսի կատարելագործութեան հասցրին, որ ամեն մէկը որոշ մտքեր էին արտայայտում:

Սրանց պատճառով քանդակագործութիւնը այնպէս զարգացաւ, մրցումը այնպիսի կատարելագործութիւն հասցրեց, որ դրամահատութեան երրորդ դարի սկզբին նա հասաւ մի այնպիսի գերազանցութեան, զլիաւորաբար Յունաստանում և Մեծ—Յունաստանում, որը իր նմանը չունեցաւ յաջորդ 25 դարերի ընթացքում աշխարհի բոլոր փողերանոցներում: Սիկիլա կղզու Սիրակուզա քաղաքում, Եպիլոսի Պիլոս թագաւորի անունով դրոշմուած դրամները այնպիսի գլուխ գործոցներ են, որ 24 դար ևս կարող են օրինակի տեղ ծառայել քանդակագործական աշխարհում:

Այս կատարելութիւնից գեղարուեստը-քանդակործութիւնը նոր էր սկսել դէպի décadance-ի շրջանը թևակոխել, երբ Մակեդոնացու հետ նա դէպի Ասիա ճանապարհորդեց և այդ տեղ երես-

պնդութեամբ ապրեց մի դար ևս, շարունակ աստիճանաբար գլորուելով: Աղէքսանդրից երկու դար առաջ քանդակագործութիւնը Փոքր—Արմենիա և Մեծ—Հայաստան էր մտած, որտեղ իր կատարելութեանն էր հասած և ապա անկման դատապարտւած, որը բարձրացաւ դարձեալ աշխարհակալից յետոյ:

Ինչպէս առհասարակ ամեն երկրում, նոյնպէս և հայկական դրամներ Վրայ մեծ խնամք են դարձրած, որպէսզի գեղեցիկութիւնը, խորհրդանշեցրը, արքայական պատկերներին մասնութիւնները, թագերի, խոյրերի կազմը, համանմանութիւնը և յարակցութիւնը պահպանեն: Եթէ մի ընդհանուր հայիացք ուղղենք Ք. Յ. հինգ դար առաջ և երեք դար յետոյ, ամբողջ ութը դարի ընթացքում հայ թագաւորների անուններով դրոշմւած դրամների վրայ, կըհասնենք մի ապշեցուցիչ եզրակացութեան, որ մեր երկրի արևելեան և արևմտեան փողերանոցներում մտքերն և մատները աքնել են հայկական դրամական առանձնայատկութիւններն և բազմազանութիւնները պահպանել: Դժուար է գտնել մի այնպիսի դրամ, որը ունէ նշանով կապուած չը լինի նախորդների և յետնորդների հետ: Տրիբազի, Արշամի, Քսերքսէսի դրամների խորհրդանշները, զարդերը կարելի է գտնել Վաղարշակի, Տիգրան Մեծի և Տիգրան Գ.—ի դրամների վրայ, չընայելով որ առաջին հայեացքով բոլորովին իրարից տարբեր են:

Ինչպէս Մակեդոնացուց մի—երկու դար առաջ Փոքր—Ասիա, Կիպրոս, Կիլիկիա, Կապադովկիա, Պոնտական փերում զործածական էին ինչպէս Արամէական տառերը, նոյնպէս և Յունական տառերը, սրանցով էին արձանագրութիւններ կատարուում, այս՝գրերով էին դրոշմում անունները դրամների վրայ, այնպէս էլ Փոքր—Արմենիա, Հայաստան և Պարսկաստան արշաւած էին այս տառերը, որոնք կազմում էին միջազգային սեփականութիւն: Աղէքսանդր Մակեդոնացուց հինգ դար յետոյ, Հռոմայեցիների անդ տիրապետութեան ժամանակ Յունասիրութիւնը (գիտութեան և գեղարվեստի սէր) իր խոր արմատները տարածած էր Արևմտեան Ասիայում: Աքեմենանների, Արշակունիների, Սելևկեանների, Բակուրիացիների դրամները կրում են յունական տառեր: Նոյնը մենք տեսնում ենք և հայկական դրամների վրայ:

Յունական քաղաքակրթութիւնը, գիտութիւններն ու արուեստները աւելի մեծ յաղթանակներ էին կատարել Ասիայում, քան թէ Աղէքսանդր Մեծը նուաճումներ արաւ: Մանաւանդ՝ որ այդ տառերը Յունական չէին համարուում, այլ քաղաքակրթական—միջազգային: Այդ տառերը Կիպրոսում, Փիւնիկէում, Կիլիկիայում և Կիւրէնիայում զործածուել են քիչ տարբեր ձևերով, նոյն-

իսկ անցից ձախ դասաւորութեամբ, ինչպէս գրում են Սեմիտ—Արարնները, Ասորիները և Հրէանները:

Դեռ մինչև այսօր յունական տառերից կազմուած թւերը ոչ թէ անցից ձախ են շարւում, այլ ընդհակառակը՝ ձախից անց, Առաջ գրում են միաւորը, ապա նրա անց կողմը տասնաւորը, հարիւրաւորը և շարունակաբար: Չեն գրում 285—ΣΠΕ, այլ գրում են ΕΠΣ—582 և կարգում են երկու հարիւր ութսունը հինգ:

Մանաւանդ որ պատմութիւնը մեզ ասում է, թէ Յոյները տառերը բերել են արևելքից, Եգիպտոսից, Փիւնիկէից և կամ նոյնիսկ Լիւդիայից, որոնց ստուգութեան մասին թէև փաստերը լռում են: Դրա համար Յունական տառերը, որպէս անխտիր միջնադասին սեփականութիւն, տարածուել են Մեջերկրականի ամբողջում և այդ երկրների խորքերում, նոյնիսկ Տաւրիկեան թերակղզում: Այս տառերից խելացի կերպով օգտուել են բոլորը, միայն ապագայում ազգամոլութիւնն ասպարէզ դալով, ստիպեց Պարթև Արշակունի պարսիկներին թողնել այդ տառերը հին Արամէական—ինչպէս և վաղժամանակներում և փէհլւի տառերով գրողմել իրենց դրամների արձագրութիւնները, որոնցից զարգացան Փէհլւի տառերը:

պատ. թիւ 1

Մենագիր—Monogramme

ենք պատկեր թիւ 1, նկար 19-ը որի տառերն իրարից անջատելով ստանում են ТУР, Տիր, Տիւրոս քաղաքի անունը: Կամ պատկեր թիւ 1, նկար 20, որը անջատելով ստացւում է ПТО, պտօ, որը համարւում է Պտլօէմայիդ քաղաքը: Կամ թէ պատկեր թիւ 1, նկար 21 մենագիրը և բաժանելով իրարից ГАЗ տառերը, կարգում են Գազա քաղաքը:

Մենագրերի սովորութիւնից չէին կարող չը վարակուել մեր

Ընդհանրապէս դրամների վրայ երևում են մենագրեր — monogramme — այնպիսի առեղծուածներ (rébus), որոնք պիտի զբաղեցնեն ընթերցողին գործի ուսումնասիրութեան ընթացքում: Այս պատճառով պարտաւորւած ենք կանխապէս այստեղ այս մասին որոշ գաղափար տալ ընթերցողին: Դրացի երկրների դրամների վրայ գտնում

Թագաւորական փողերանոցների քանդակագործները: Ամբողջ եւրոպական դրամագէտները, պատկեր թիւ 1, նկար 2-ը, կարգում եմ ТГР, Տգր, Տիզրանակերտ: Հետեւելով այս ընթերցանութիւններին, այս մենագրերի տառերը անջատելով կարդալուն, պատկեր թիւ 1, նկար 24-ը բաժանեցի և պարզեց APTՇ Արտս կամ նոյնիսկ APTՇ, — Արտքս — ԱՐՏԱՇԱՏ. կամ ԱՐՏԱՔԱՏ. Այս մենագիրը Վաղարշակ Ա. հայ Արշակունի Թագաւորին վերագրուած չորեքդրամին է, որը Արտաշատ քաղաքի անունն է կրում: Ճշմարիտ է ամեն մի սկզբնական հայեացք պիտի դժուարանայ սոյն մենագրից APTՇ — ԱՐՏԱՇԱՏ կարդալու, բայց եթէ ինքը լուծէ մենագրի տառերը, ինչպէս դրամագէտները լուծել են Տիւրոսի, Ասկուլոնի, Հերակլէոնի, Պըտլօէմայիդի անունների մենագրերի և այսօր միաձայն համոզուած են, թէ այդ դրամները կտրուած են վերոյիշեալ քաղաքներում, այն ժամանակ այս տառերը վերլուծող ընթերցողը պիտի համոզուի, թէ մեր ցոյց տուած մենագիրը ուրիշ ոչ մի քաղաքի անուն չի կարող արտայայտել բացի ԱՐՏԱՇԱՏՆԸ:

Այս մենագիրը տառահատելու համար հարկաւոր է նախ միջին մասից դուրս հանել A տառը, ապա մենագրի գլխին դրուած P տառը դնել նրա աջ կողմը: Այս երկու տառի մէջ եղած T տառը աւելացնել նրանց վրայ և ապա բերնքսիվայր ընկած M տառը տեսնելու համար գիրքը դէպի ձախ դարձնել և զննել: Այս ձևով ծածկուած այնքան շատ մենագիրներ կան, որ Արտաշատի մենագիրը զարտուղութիւն չի կազմում:

Եթէ մի հայեացք ուղղենք Վաղարշակից առաջ, նախորդ հայկական Թագաւորների դրամների վրայ և համեմատենք սրանց հետ, պիտի նկատենք որ շատ կապեր կան սրանց և նրանց մէջ, հետը պակաս զեղարուեստական չեն նորերից: Արշամի, Քսերքսէսի և Ջարիաղէսի կամ Ջարէհի դրամները պակաս զեղարուեստական չեն Վաղարշակի դրամներից: Այս պարագայից յետոյ, մանաւանդ դրամի շրջանակի, զարդաքանդակի, դէպի աջ նայող երեսի և ուրիշ մանրամասնութիւնների համեմատութիւնը մեզ ստիպում է համոզուելու, որ Արտաշատի մենագիրը կրող դրամը հայկական է և թուականին համեմատ անշուշտ Խորենացու և Յուստինոսի ակնարկած Արշակունի առաջին Թագաւոր Վաղարշակինն է (Bogasis): Բայց առ այժմ թողնենք այս խնդիրը և աւարտենք մենագրների մասին մեր բացատրութիւնը:

Պատկեր թիւ 1, նկար 26, որ դրոշմուած է Վաղարշակի մի դրամի վրայ և բոլորովին տարբեր ձև ունի նախորդից, կարդում ենք դարձեալ Արտաշատ: Հետաքրքրուողը եթէ ուշադրութեամբ

զննէ, պիտի բաժանէ APTΞ կամ APTΣ Արտշ. տառերը, որոնք բացի Արտաշատ քաղաքը ուրիշ բան չեն կարող ներկայացնել։

Պատկեր թիւ 1, նկար 16 մենագիրը կայ մի ուրիշ չորեքդրամի վրայ, որը քննադատները վերագրում են վերապահութեամբ Արշակ Ա. հայ Աշակունի թագաւորին, թէև բոլորովին տարբեր ձև ունի նախորդներից։ Տառերը լուծեցէք իբրևից և պիտի ստանաք APTΣ յունական տառերը, որտեղ մենագիրը ծածկելու համար A ի մէջին գիծը ոտքերին է հասցրած, T դրած է A ի գլխին, իսկ Σ վերի և ներքևի գծերը երկարացրած է։ Երբ չորս տառերն անջատէք, պիտի շարէք դարձեալ ԱՐՏԱՇԱՏԻ անունը։

Փողերանոցի քանդակագործները մրցման մտած շարունակ նորանոր ձևի մենագրեր են մտածել և իւրաքանչիւր տեսակ դրամը նոր մենագրով զարդարել։ Այնպիսի ծածկագիր են շինել, որ ամբողջ դարեր մտածել են տուել դրամագէտներին և չեն թողել, որ բացատրեն իրենց բէրուսը։ Գուցէ՞, այս պարագան համոզեցուցին չը թուի ընթերցողին, բայց դրամի նախորդի հետ ունեցած առնչութիւնը, թուականը և գիտնականների կարծիքը կարողաւուց յետոյ, պիտի համոզուի, որ այս մենագրերը բացի Արտաշատից ուրիշ քաղաքի անունով չիկարելի բացատրել։

պատ. թիւ 2

Մենագիր

Սոյն Արշակ Ա. ի միւրերի չորեքդրամի վրայ կայ պատկեր թիւ 1 նկար 13 մենագիրը, որը անդամահատելով ATE տառերը ստանում է անմիջապէս։ Եթէ A տառի աջակողմեան ոտքը կտուրենք, A տառը կստանանք, որով կամբողջանայ APT տառերը, ԱՐՏԱՇԱՏ։

Միևնոյն կերպով լուծելով պատկեր թիւ 1, նկար 17, անմիջապէս կարելի է ստանալ APT տառերը, որը կրելով նախորդ դրամի պատկերը, ցոյց է տալիս, թէ այդ էլ նոյն փողերանոցումն է կտրուած:

Արտաշէս Ա. վերագրուած դրամի վրայ երևում է պատկեր թիւ 1 նկար 18 մենագիրը. որը բաղկացած է AP LW տառերից, T գլխիվայր և Σ մէջքին պառկած: Այսպիսի փոփոխութիւններ կարելի է տեսնել ընդհանրապէս բոլոր մենագրերի վրայ, որոնք անծանօթ չեն դրամագիտական աշխարհում:

Թողնելով այս խնդրի լուծումը առողջամիտ ընթերցողներին, քննադատներին, անցնենք միւս մենագրներին: Մենագիրները միայն քաղաքները չեն արտայայտում, այլ յաճախ արքայի կեանքի նշանաւոր գործերի, կամ անուան արտայայտութիւնն է ցոյց տալիս: Տիգրանի Մեծի մի չորեքդրամի վրայ կայ Θ Ε, որը կարդում են ΘΕΟΦΙΛΟΣ.

Ο Φ

Թէոփիլոս—Աստուածասէր:

Վաղարշակ Ա. մի չորեքդրամի վրայ պատկեր թիւ 2, նկար 1, մենագիրը կայ, որը մենք կարդում ենք Θ Ε Υ—Թէու—Աստուծոյ Այս տիտղոսը կրում էին պարթևական թագաւորները, իսկ Վաղարշակի այս տիտղոսը ցոյց է տալիս, որ նա դիրքը ամբասցնելու համար, պարտաւոր էր այս տիտղոսը կրելու:

Միևնոյն բանը կարելի է նկատել Պարթևական իշխանութեան հիմնադիր Արշակ Ա.-ի և Տրդատ Ա. դրամների վրայ:

Մի ուրիշ դրամի վրայ կայ վերոգրեալին մօտ մի մենագիր, տես պատկեր թիւ 2, նկար 2, որը դարձեալ Θ Ε V—Թէուս—Աստուծոյ պիտի կարդալ:

Ս-Պետերբուրգի էրմիտաժում կայ մի չորեքդրամ, որը կրում է պատկեր թիւ 2 նկար 3 մենագիրը, որը դարձեալ Θ Ε V պէտք է կարդալ:

Համանման նշաններ կան և Տիգրանի դրամների վրայ, որոնց ամեն մէկի մասին մենք կը խօսենք իրենց տեղում:

Հայկական դրամների գլխներին—Քարասպ, Արշամ և ուրիշները — ընդհանրապէս նկատելի է ամենանախնական ժամանակներից Դիոսկուրեան անուանուած գրակը, որը մեր լեռնային երկրներում մինչև այսօր գործածուած քօլոզն է: Միևնոյն թաղիքի գտակը ունեն նախնական դրացի ազգերի դրամները:

Եթէ հետևենք ընդհանուր պատմութեան, եզիպտական և Բեստական քանդակների վրայ կը տեսնենք միևնոյն քօլոզը զանազան ձևերով, որը ինչպէս երևում է գերիշխանութեան ամփոփման նշանն է:

Այս գտակաների վրայ փաթաթուած է դադինի կամ ծաղկի պտակ, որը սովորական կերպով ծաղկուն մետաքսի կամ բամբակի թաղկինակի է փոխադրուել և պահպանուել մինչև մեր օրերը:

Աստիճանական դարգացումը զանկու համար, մենք պիտի ուսումնասիրենք Տրիբազի Փոքր-Արմենիայում դրոշմել տուած դրամները, որոնք յետ-Արշակունի դրամները կապում են իրենց հետ ինչպէս դլխի, նոյնպէս և ուրիշ դարգերով: Տրիբազի դրամների վրայ Դիոսկուրեան—Քոլոզների հետզհետէ զարգարուածներն ենք տեսնում ինչպէս Տրիբազի, նրա նախորդների, նոյնպէս Աղբաւնդրից յետոյ Քսերքէսի թաղիքեայ գտակաների վրայ, որոնք ծալուած ետ դարձուած են ձեւերով և կտրտուած զանազանակերպ, որ խոյրի տպաւորութիւն են թողնում, և այլևս կարիք չի զգացուած վրան պսակ փաթաթելու: Այս գտակաները ունեն իրենց ետևը սպառողներ, երբեմն վղկալներ, այնպէս որ արքայական թագն ու վարսակալն են յիշեցնում:

Զամէսի և Միհրդատի դրամների դուխները, (կամոզէնի թագաւորներ), մանաւանդ Զարիազի (Զարէհի) և Մոր-Փիլիկի դրամների քօլոզները ծածկուած են սովորական մի քօղով, որոնք արքայի երեսի մի մասը, ականջները, վիզը ծածկում են: Այս քօղով ծածկուած քօլոզները յիշեցնում են մեր հոգևորականութեան մէջ մինչև օրս պահպանուած վեղարը, որը անձնաւորութեան բարձրագոյն պաշտօնի լինելն է ցոյց տալիս: Այս վեղարաձև խոյրը մենք տեսնում ենք նոյնպէս Արշակունի Պարթևական տան հիմնադրի՝ Արշակ Ա. ի և որդու Տրդատի դրամների վրայ: Նոյնպէս Վաղարշակ I Արշակունի հայ թագաւորի մի քանի լումաների և փողերի վրայ: Բացի այս Արշակ I հիմնադրի վեղարաւոր պատկերը զրահաւորուած և զահ նստած կարելի է տեսնել Պարթևական 32 թագաւորներից բոլորի դրամների ետևը:

Այս բոլորը ապացուցանում է, որ այդ շրջանում սրածայր խոյրը իր ծածկոյթով ոչ միայն իշխանութեան նշան էր, այլ այդ իշխանների դէմքը, որպէս Դերազոյն Յայտնութիւն ծածկում էր սովորական մահկանացուներից: Պարսկաստանի Արևելահիւսիսում և արևմտեան հիւսիսում այս պարագաները զուգարիպութեան չի կարելի վերագրել, այլ սովորական հիթանոսական սրբազան կարգ, որը իր խոր արմատների հետ, իր զարևոր հետևողականութիւնը թողել է մինչև օրս:

Վաղարշակ Ա. ի, Արշակ Ա. ի, Արտաշէս Ա. ի, և Արտաւազդի դրամների վրայ թագաւորների դուխներն առանց թազի է, ինչպէս նրանց ժամանակակից Պարթևական և Սելևկեան թագաւորների դուխներն էլ՝ միայն սանրած կամ զանգուրացրած

ձևերով էին դրոշմուում դրամների վրայ: Չորս նախկին Արշակունիների գլխի սանրուածքը բոլորածև է, աւարտած է կլորածև, որը շրջապատում է ամբողջ գլուխը, կրելով վարսակալը, որի ծայրերը մինչև թիկունքն է հասնում ապառօշի նման: Մակեդոնացուն հետևելով գլխարաց ձևը դրամների վրայ պահպանեցին ինչպէս Սելևկեանները, նոյնպէս և Պարթև ու Հայ Արշակունիները: Դեռ Պարթև Արշակ հիմնադիրը և որդին Տրդատը ընչացք ու պէխ ածելում էին արևմտեան ազգերի նման: Բայց Հայ առաջին երկու թագաւորները պահպանել են պէխ ու մօրուս, իսկ Արտաշէսը ածելել է ինչպէս ընչացքը, նոյնպէս դունչի մօրուսը, թողնելով միայն ականջների մօտ կզակամօրուս:

Տիգրան Մեծի թագի նախնական ձևը Տրիբազի, Բսերքսէսի, Ջարէհի խոյրերին է նման, որոնց զարգացումով կազմուել է Ջարէհի երկայն թագը: Այս թագի քիչ կարճ ձևն է Տիգրանի թագը, որն անփոփոխ մնաց հայ թագաւորների դրամների վրայ մինչև Տրդատ:

Հայկական դրամների գլխաւոր խորհրդանշանը կարելի է համարել միագլուխ Արծիւը, որը նստած է որևէ ճիւղի վրայ: Դրամների վրայ կան բազէ, ձի, ձիաւոր, սանձուած ձիու գլուխ, Գուռը, Պեգաս, Անահիտ, Աստղիկ, Ոսկիամայր, Արամազդ, Վահագն, Յաղթական և Տիգրանի դրամների վրայ՝ Ատիոքիան: Բացի այս կան դրամներ, որոնց երկրորդ երեսը նւիրուած է թագուհիների, հոռմէական կայսրներին և ուրիշներին:

Հայկական դրամների կշիռները ժամանակակից ընդհանուր դրամական կշիռից չի տարբերուում:

Ստատեո (ոսկի) <i>Ετατερ.</i>	8. 80 գրամ.
Տասդրամ (արծաթ) <i>Δεκαδραχμ.</i>	43. 00 գրամ.
Չորեքդրամ « <i>Τετραδραχμ.</i>	17. 20 գրամ.
Երեքդրամ « <i>Τριδραχμ.</i>	12. 30 «
Երկդրամ « <i>Διδραχμ.</i>	8. 60 «
Դրամ « <i>Δραχμ.</i>	4. 30 «
Կէսդրամ « <i>Ηεμιδραχμ.</i>	2. 15 «
Լումայ (obol) արծաթ	0. 70 «
Չորեքփող (պղինձ)	
Երեքփող «	
Երկփող «	
Փող «	
Դանկ (1/2 փող)	
Նքանակիթ (1/4)	

Բայց ժամանակակից փողերանոցներում (դրամահատական

տուն) ճշտութիւն չէր պահպանւում, չնչին ասել—պակաս կշռով էր դուրս արւում: Իսկ դարերի ընթացքում, մաշուելով, մաշուելով ոսկերիչների մկրատի և թթւումների մէջ ընկնելով խուզուել մաշուել և պակասած չափով են մեզ հասել:

Ընդհանրապէս դրամների Ա. և Բ. երեսները ունին շրջանակ—պսակ: Այս պսակի ձևը ամեն երկրում տարբեր է: Պարթև-լական Արշակունի դրամները առանց բացառութեան կարելի է ասել, որ բոլորն էլ մարդարտաշար շրջանակ ունին, կլորակ կէտերի շարք: Սելևկեան դրամների մէջ մեծ մասամբ մարդարտաշար է, բայց ունին դափնեայ և ծաղկեայ պսակներ ևս: Հայկական դրամները մեծ մասամբ երիզաձև մի շրջանակ ունին, զնդիկներով ընդհատուած, կամ ձուլաձև երկայուն ուլունքների միջերը զնդաձև ուլունքներով, նոյնպէս և դափնեայ պսակով: Տիգրան Մեծի—Թաղաւորների Թաղաւոր դրամների վրայ ընդհանրապէս մարդարտաշար է նկատուած:

Դրամներն ունին թւականներ, որոնք ընդհանրական գործածութեան մէջ ընկան Աղէքսանդրից յետոյ: Այս թւականը սամանեցին Սելևկեանները Քս. ծ. 320 տարի առաջ և կոչւում է Սելևկեան թւական: Այս թւականը համաշխարհային գործածութեան մտնելով Հայկական աշխարհը չէր կարող ժամանակակից քաղաքակիրթ սովորութիւնից ետ մնալ և չըգործածել այս թւականը:

Այն ժամանակ Արաբական կոչուած թւանշանները չըկային, այլ գործածուած էին յունական տառերը որպէս թւանշան:

A—1.	I—10.	P—100.
B—2.	K—20.	Σ—200.
Γ—3.	Λ—30.	T—300.
Δ—3.	M—40.	Υ—400.
E—5.	N—50.	Φ—500.
G—6.	Ξ—60.	
Z—7.	O—70.	
H—8.	Π—80.	
Θ—9.	Q—90.	

ՀԱՅ-ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ

ՄԻՆՁԵՒ ՏՐԴԱՏ

ՆԱԽ-ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Տ Ր Ի Բ Ա Ջ

1) Ծովղըրամ. Աքեմենեան Արտաշէս Ոքովի ժամանակ Փոքր-Արմենիայի եպարքոս, սպարապետ (ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ) Թագաւոր էր Տրիբազը: Տրիբազի իշխանութեան յանձնուած էր Ծովի երկրի սահմաններից Փոքր-Արմենիան, Կապադովկիան, Փոխլիան մինչև Լիւդիան: Անդալկիտեան խաղաղութիւնից յետոյ, 387 թ., Ք. ճ. ա. Տրիբազը մնաց Արևմտեան Հայաստանի և Կապադովկիայի Փոխլիայի Թագաւոր, Լիւդիան և Յոնիական ասիայի թողնելով Որոնտին: Այս միջոցին թէև կանչուեց Շոշ բացատրութիւններ տալու, բայց դարձեալ ետ ուղարկուեց Կիպրական ապստամբութիւնը զսպելու: Պարսկական սովորութեան համաձայն, Տրիբազը իր բացակայութեան ժամանակ երկիրները կառավարում էր փոխանորդներով, հետևաբար մինչև գլխատումը, որ կատարուեց 380 թ. արքայիցարքայի կեանքի դէմ գահաժառանգի՝ հետ կազմած դաւադրութեան պատճառով, նա մնաց տէր ու թագաւոր Արևմտեան Արմենիայի և Կապադովկիայի:

Պատմութիւնը լռում է Տրիբազի ծագման, ցեղի, նստած քաղաքների մասին, բայց նրա բանակները շարունակ եղել են նիրատի աջ ասիերին՝ Մալաթիայի դաշտավայրում, որը այն դերըն է կատարել Փոքր-Արմենիայի համար, ինչ որ Արարատեան դաշտը Մեծ Հայքում:

Մալաթիան, հին Մալիդ-դուն կամ Յունական Մելիտոնը Քս. ճ. 1400 տարի առաջ էլ նշանաւոր արդիւնաբերական և արդիւնազործական քաղաք էր այդ դաշտավայրում, որը կերակրում էր ոչ միայն միլիոնաւոր ժողովուրդ, այլ մեծ արտահանութիւն ունէր: Կարելի է ենթադրել, որ բանակների մօտ—Մելիտոնում էլ ապրում էր Տրիբազի ընտանիքը:

Տրիբազը երբէք չի թագաւորել Կիլիկիայում, երբէք Կիլի-

կիսայի վերատեսչութիւնը յանձնուան չի եղել Տրիբազին, սակայն Եւրոպայի դրամագէտները Կիլիկիայի քաղաքներին են վերագրում Տրիբազի անունով և պատկերով տպագրուած մի շարք դրամներ: Նոյնիսկ E. Babelon-ը կարծում է, որ պարսկական սովորութեան համաձայն, այդ դրամները Տրիբազը կտրել է տուել բանակում, երբ նա կուում էր կիպրացիների դէմ, այս պատճառով էլ այդ դրամները կրում են Կիլիկիայի քաղաքների անունները:

Թէև մենք մասամբ համաձայն չենք վերոյիշեալ դրամագէտների հետ, բայց ընդունելով որ Տրիբազը Արևմտեան Արմենիայի թագաւոր է, նրա անունով կտրուած դրամները, որտեղ, որ քաղաքում էլ որ կտրուած լինին, պիտի Հայ-թագաւորի դրամ համարել ուստի և անցկացնում ենք այս ցուցակում:

Կան մի շարք փողեր—պղինձ—, որոնք մինչև օրս անորոշ են մնացած, թէ ուր են կտրուած, ումն են պատկանում, նախընթաց մի ուրիշ կարգ փողերի հետ, որոնք Տրիբազի անունն են կրում, բայց սխալմամբ ենթադրուած են թէ Կիլիկիայի Իստուս, Մալլոս և Սոլի քաղաքներումն են կտրուած: Այս դրամների ուսումնասիրութիւնով կարելի է հասնել այն եզրակացութեան, թէ այդ փողերը պատկանում են Փոքր-Արմենիային, շատ սխալ կարդացուած քաղաքների անուններն ու տեղերը կարելի է ուղղել և կարդալ Փոքր-Արմենիայի մի քանի քաղաքների անունները:

Անշուշտ գիտական աշխարհը չի հասել այս եզրակացութեան, ինչ մենք առաջագրում ենք ուսումնասիրութեան, բայց փաստերն այնքան ակնհերև են, որ ստիպուած ենք մեր ենթադրութիւնները դնել գիտութեան սեղանի վրայ և մասնագէտների լուրջ ուշադրութիւնը դրաւել:

Գտն. Թիւ 3

Տրիբազ

դական Արծւի Թեքն ու պոչը, իսկ արքայի մարմնին կպուած է պուխը ու աչքերը այնպիսի առեղծուածային ձևով, որ կարծես Արքայից-Արքայի ծանրութիւնից ճնշուած է թռչունը, թէև մեծ ճիգ է դրած դուռ նրան դէպի ամպերը բարձրացնելու: Շրջանակը երկաւոր է, բայց մաշուած:

Հ. Ղ. Ալիշանը հրատարակել է Արարատի մէջ մի դրամ (արծաթ), որի Ա. երեսը Արտաշէս Ոքովի պատկերն է Որմզդական ձևով, զըլուխը թագով, մերկ մարմնով մինչև պորտը, երեսը դէպի աջ, բաց կուրծքն ու փորը ուղղահայեաց են, աջ ձեռքին նետ, ձախում բազէ բռնած: Պորտից ներքև ունի Որմզդական Արծւի Թեքն ու պոչը, իսկ արքայի մարմնին կպուած է պուխը ու աչքերը այնպիսի առեղծուածային ձևով, որ կարծես Արքայից-Արքայի ծանրութիւնից ճնշուած է թռչունը, թէև մեծ ճիգ է դրած դուռ նրան դէպի ամպերը բարձրացնելու: Շրջանակը երկաւոր է, բայց մաշուած:

Ա. Երեսին կանգնած է Տրիբազը, բայց ոչ պարսկական տարազով, այլ մերկամարմին Վահագնի ձևով, գլուխը բաց, երեսը դէպի ձախ, պսակաւոր, խճճուած մազերով, ծիրանին ձախ ուսից իջնում է և աջ կողմը դառնալով պորտի տակից անցնում է քամակով և միանում է կապով դարձեալ ձախ ուսի վրայ: Մերկ աջ թևը կրում է ձեռքին կանգնած արծիւ, իսկ ձախ ձեռքով յենուած է նիզակին: Ծիրանին գեղեցիկ ծալքեր ունի և քանդակագործութիւնը դարի ընդհանրական շնորհն է կրում: Այնքան գեղեցիկ է, որ կարող է օրինակ ծառայել: Տրիբազի աջ թևի տակ կայ T տառը, իսկ նիզակի ետևը փիւնիկ-արամէական տառերով **ԻԿՄԴ** Տրիբազ է գրուած:

Մտշուած շրջանակն է մարգարտաշար:

2. Երեքդրամ. E. Babelon-ի Աքեմենեան շրջանի դրամների գրքի մէջ, երես 21, թիւ 156, նկարագրուած է սոյն դրամի միջուրիշ օրինակը, որի Ա. Երեսին դարձեալ Արքայից-արքայի Որմզդական պատկերն է, Գառ. թիւ 4

միայն գլուխը ճմերկ, մօրուսաւոր, դէպի աջ նայուածքով, աջ ձեռքին պսակ, ձախում մի լուսասենի: Մերկ մարմնով կրծքի կողմը ուղղակի կանգնած, իսկ պորտից ցած նոյն Որմզդական թևերը և գլուխը, ինչպէս որ նկարագրեցինք նախորդ երեքդրամի վրայ:

Տրիբազ

Ա. Երեսին. նոյնպէս Տրիբազը Վահագնի պատկերով, դէպի ձախ նայուածքով, բաց գլուխ, մազերը կոխն, կիսամերկ, ծիրանին ձախ ուսից աջ թևի տակից դառնում և կապւում է ձախ ուսին: Աջ ձեռքին արծիւը և ձախը գաւազանին յենուած: Գաւազանի երկայնութեան փիւնիկ-Արամ. տառերով Տրիբազ: Մարգարտաշար շրջանակով:

3. Երեքդրամ. Babelon-ը նկարագրում է նոյնտեղը այս երեքդրամը, որի Ա. Երեսին Տրիբազի պատկերն է Վահագնի կերպով նոյն ձևով ինչ նախորդ դրամների երկրորդ երեսին, գրեթէ առանց որևէ նկատելի փոփոխութեան: Այս երեսին աջ թևի տակը

դրամագէտը տեսնում է և ենթադրում է հարցական նշանով (Ը ?) յունական այս երկու տառերը, որը ԸՏԻՈՆ Կիլիկիան քաղաքի կրճատումն համարելով, նախընթաց և յետագայ դրամները նոյնպէս դասակարում է Իսոսս քաղաքի դրամների շարքին։ Այս տառերը ինչպէս տեսնում են ստորև պատկերից ընթերցողները ԸՏ-ի չեն նմանում, այլ այդտեղ ԿՐ

դաս. ԹԻ. Ծ

Տրիբազ

տառերի հետքերն են նշմարւում, որ գուցէ Մէլիտոսի մօտ դաճւած ԿՐՈՒՆԱ քաղաքինը լինի։

Այս ընթերցանութեան վրայ չենք կարող պնդել, քանի որ երեք դարուց ի վեր ոչ մի դրամագէտ այս քաղաքին և ոչ մի դրամ չի վերագրել, բայց աչքի առաջ ունենալով այն պարագան, որ Տրիբազը և ոչ մի կապ չունէր Իսոսսի հետ և եթէ Կիպրական պատերազմի համար Կիլիկիայում դրամ է կտրել տուել, Իսսուում նա չէր կարող գործ ունենալ, որ դրամ կտրել տար, այլ նա կը լինէր որեւէ ծովափնեայ քաղաքում։ Կամ առանց քաղաքի էլ կարող էր դրամ կտրել տալ, ինչպէս որ ուրիշ պարագային կատարուել է։

Բայց մի պահ եթէ ենթադրենք, թէ իսիապէս Babelon-ը չի սխալւում, այլ տալիս է իսկական ԸՏ տառերը, ինչ որ իր փորձառութիւնը ցոյց է տալիս, բայց լինչի չի կարելի ենթադրել, որ ԸՏ տառերը ԸՏԻՈՆ-իսիոն քաղաքին է, որը գտնուած է Փոքր Արմենիայում, և անշուշտ պիտի վերագրել Կիլիկիան Իսոսսին։ Մի առ ժամանակ կարելի է հակաճառել դրամագէտի հետ և ԸՏ սկզբնաւորական տառերը տալ Փոքր-Արմենիայի Իսիոն քաղաքին։

Բ. Երեսին. Վահագնի պատկերն է, ամբողջ մարմինը կրծքի կողմից ուղղահայեաց, գլուխը դէպի աջ, աջ ձեռքին իր փշապատ լախարը, որին կրթնած է, ձախում աղեղն ու թևից վար է կախուած առիւծի մորթին։

Շրջանակը փշացած է։

4. Լումայ (արծաթ). Ա. երեսին սանրուած մի գլուխ մահկանան, դէպի աջ, մօրուսով միայն ականջների մօտ, ընչացք և կզակ ածիւած.

Բ. Նրեսին Վահագը մերկամարմին, դէպի ձախ նայածքով, աջուս թևատարած արծիւ ունի, ձախով նիղակին կրթնած: Աջկողմը Փիւնիկ-ա-րամէական Տրի—որ Տրիբազ է կարդաց-ւում: Աջ կողմը ունի մի մենագիր, խաչ—ողակով տես պատկեր թիւ 2, նկար 38:

Գառ. թիւ 6

Տրիբազ

5) Նրեքդրամնան. E. Babelon-ի Տրի-բազ թագաւորին նւիրած դրամներից մի խումբն էլ Կիլիկիան Մալի կամ Մալլոս քաղաքին է ենթադրւած, տես երես 22, թիւ 164—166:

Այս շփոթութիւնն առաջացել է նրանից, որ դրամներից եր-կուսի վրայ MAA և մէկի վրայ էլ MAAΛΩΤΩΝ տառերն են դը-րօշմւած, որը դրամագէտը վերագրում է Կիլիկիան Մալի քաղա-քին: Բայց եթէ լրջութեամբ քննենք Մալլոսոն անունը Մալի կամ Մալլուսի հետ, կարելի է հասնել ուրիշ եզրակացութեան, թէ Մալլուսը ենթադրական է, ոչ թէ իրական: Եթէ նկատի առ-նենք, որ Մալլուս քաղաքը երբէք չէր ընկած Տրիբազի իշխա-նութեան և այնտեղ նա ոչ մի յարաբերութիւն չուներ, այն ժա-մանակ մեր կասկածներն աւելի կըզօրանան:

Այս պատճառով MAA տառերը պէտք է կարդալ MAAΛΩΤΩΝ, ինչ արձանագրուած է թ. 165 դրամի վրայ, որ ամենայն հաւանա-կանութեամբ Փոքր-Արմենիայի Մալաթիա քաղաքն է, որ այն ժա-մանակ մեծ դիրք ունէր, յայտնի էր արդիւնաբերութեամբ, վա-ճառականութեամբ և որից սնցնում էին Արևելքից Արևմուտք ու հակառակը ինչպէս մեծամեծ բանակները, նոյնպէս և կարավան-ները: Քսէնոֆոնի նկարագրութիւններից կարելի է ենթադրել, որ ոչ միայն բանակը գտնուում էր Մալաթիայի դաշտում, այլ նոյն-իսկ բանակի կառավարիչը և փոխանորդները:

Գուցէ MAAΛΩΤΩΝ և MEΛΛITON անունների մէջ զանա-զանութիւն գտնեն ընթերցողները և ուսումնասիրողները, չըկա-րողանան հաշտուիլ մեր ենթադրութեան հետ, բայց եթէ մտածեն, որ MAAΛΩΤΩΝ-ը չի կարելի և ոչ մի կերպ MAAΛYΣ-ի փոխա-դրել, այն ժամանակ նրանք աւելի պիտի նախապատուութիւն տան նախորդին, քան թէ վերջինին:

Մալլոս քաղաքի անունը պատմագիրները միանման MAAΛY են գրում, իսկ դրամի վրայ գրւած MAAΛΩΤΩΝ-ը Մալոսին յատ-կացնելու համար MAAΛΩTΩΣ գաւառ են գտնում դրամագէտները և նրան նմանեցնում: Այն ինչ յայտնի է, որ ինքնավար քաղաք-ները դրամի վրայ միայն քաղաքի անունն էին արձանագրում, և

նչ թէ դաւառի, հետեւաբար ΜΑΛΛΩΤΩΝ նչ մի կերպ Մալլուս չի կարելի դարձնել:

Գառ. թիւ 7

Տրիբազ

զարդարուն գլխարկով, որի ականջկալները կապուած են կզակի տակ, վզակալ ունի և երիզի կապ—վարսակալի և ապառօշի նման գտակի շուրջը: Վզին երկշար մարգարտի մանեակ ունի: Արձանագրութիւնը աջ կողմը ΜΑΛ որը մենք վերագրում ենք Մալթիային:

6. Երբըղում. Ա. և Բ. երեսով համանման, միայն արձանագրութիւնն է ΜΑΛΛΩΤΩΝ: Այս դրամը նոյնպէս Մալթիային ենք վերագրում:

Այս դրամի վրայ կայ մի երկրորդ դրոշմ, որ մի ցուլ է ներկայացնում, վրան փունիկեան տառերով, որը կարելի է կարգալ Փոքր-Արմենիայի Իսիոն քաղաքը:

Գառ. թիւ 8

Տրիբազ

7. Երկդրամ. Ա. երես. Վահագնի աջողէմ գլուխը կռինճ մազերով, մերկ պարանոցով, առիւծի մորթու մնացորդ մասը ուսերին շրջապատուած: Մարգարտի շրջանակով:

Բ. Երես. Տրիբազի աջողէմ գլուխը, մօրուսով, որի գլխարկապը, ականջկալը, վզկալը յիշեցնում է Քսերքսէսի և Տիզբան Մեծի դրամների զարդերը, երկշար մանեակ ունի, երկզակապով: Արձանագրութիւնն է ΜΑΛ—Մալ:

8. Երեքդրամ. Տրիբազի հինգ դրամները թիւ 159—163, որոնք իրենց նշաններով բոլորովին չեն զանազանուում նախորդ 7 կտոր դրամներից, E. Babelon-ը վերագրում է Կիլիկիայի Սուլի քաղաքին, իրենց վրայ ունեցած ՏՕԱ, ՏՕԱԻՔՈՆ և ՏՕԱԷՁՆ անունների պատճառով: Սրանք էլ ենթադրուում են պատերազմի ժամանակ Տրիբազի դրոշմել տուածը Կիլիկիայում:

Պատ. թիւ 9

Տրիբազ

Լած է այդ դրամների վրայ, այլ մի ուրիշ քաղաքի դրամ է շփոթուած Սուլի հետ:

Տրիբազի ժամանակ կտրուած այս հինգ դրամները բացառելու համար, հարկաւոր է ետ գնալ և Սուլի քաղաքին վերագրուած և, 450—360 թւականը Քս. ծ. առաջ կտրուած, թիւ 147

—152 դրամները ուսումնասիրել, որպէս զի մենք կարողանանք աւելի հիմնաւորապէս ծանօթանալ այդ քաղաքին վերագրուած դրամների հետ: Այս հինգ կտոր դրամների վրայ մենք նկատուում ենք որպէս խորհրդանշան խաղողի ողկոյզներ: Պարզ է, որ այդ քաղաքում խաղողի որթը պիտի մեծ ծաւալ ունենար, իր գաւառով, որպէսզի մի այսպիսի խորհրդանշան կազմէր:

Եթէ ինկատի առնենք, որ Կիլիկիայի Սուլիւս քաղաքը չի ունեցել երբէք, չուէր և չունի ներկայիս այգեստաններ, այն անապատական ավերքը չէր կարող որթեր աճեցնել, այգեգործութեան նպաստել, որի մասին լռել են ինչպէս Հերոդոտը, Ստրաբոնը, Քսենոֆոնը, նոյն իսկ այդ քաղաքի անունն անգամ չեն յիշատակել, այն ժամանակ կասկածելի պիտի թւայ, թէ այդ դրամները Սուլիի մէջ կտրուած լինեն: Մանաւանդ պատմութիւնը վկայում է, որ Կիլիկիա գինի և խաղող բերում էին Կիպրոսից և Մելիտոսից—Մալաթիայից, այս պարագան աւելի պիտի համոզէ

Սուլի քաղաքի անունն ընդհանրապէս գործածել են հին պատմագիրները ՏՕԱՈՒ կամ ՏՕԱՈՆ, իսկ այս դրամների վրայ ՏՕԱԷՁՆ և ՏՕԱԻՔՈՆ, որը բաւական տարբեր է բնագրից: Այս պատճառով կարելի է մտածել, թէ դրամագէտների ենթադրած քաղաքը չէ, որ դրոշմ-

Պատ. թիւ 9

Տրիբազ

քննադատին, որ ոչ թէ Մալլոսում, այլ Մալաթիայումն են կտրուած այդ դրամները: Ընդհակառակը ինչպէս Հերոդոտը, նոյնպէս Գսենո-

Գտ. թիւ 10

Սուլիին վերագրուած դրամներ

Փոնը և Ստրարոնը Եփրատի հովտի, Մալաթիայի դաշտի խաղողին այնպիսի նկարագրութիւն են տուել, որ ոչ միայն զօրքերի կերպ-

Գտ. թիւ 9

Տրիբազ

այդ դրամները կտրուած են մի այնպիսի քաղաքում, անշուշտ Եփրատի ափերում և Մալաթիայի մօտերքը, որի անունը և խաղողը յայտնի է դարձած մինչև օրս:

Այս պարագայից յետոյ, քանի որ Սուլիին վերագրուած այդ դրամները Տրիբազի անունն ու պատկերն են կրում և խաղողի ողկոյգները շարունակուած են խորհրդանիշ կազմել հայկական յետագայ դրամների վրայ, մենք այս դրամների նկարագրութիւնն էլ տալիս ենք հայ

կրի, այլ տակառներով մինչև Բաբելոն տանելու մասին մեզ տեղեկութիւններ են հասցրել: Այս պարագան նկատի առած ժամանակ աւելի կը պարզուի ընթերցողի համար, որ Կիպրական պատերազմին զնացող Տրիբազը Կիլիկիան Սուլիում չէր կարող դրամ կտրել տալ,

Գտ. թիւ 11

Սուլի քաղաքին վերագրուած դրամներ

Թագաւորները՝ դրամները շարքին, ապագային թողնելով աւելի դրական և անհերքելի փաստերով պարզելուն:

Գտն. ԹԻ. 13

Տրիքազ

Ա. երես. Վահագնի դէմքը դէպի աջ, առիւծի մորթը ուսին, գանգուր մագերով: Մարգարտաշար շրջանակ:

Բ. երես. Տրիքազի գլուխը, նախորդ դրամի պատկերի նման, դէպի աջ, շուրջը ՏՕԱԿՈՆ.—Սուրիկոն:

9) Լումայ. Ա. երես Վահագնի գլուխը դէպի ձախ:

Բ. երեսը. Անահիտը ուղղադէմ կանգնած, գլուխը քողով, որի ծայրերը զարդարուած են երիզով և ծածկում են մինչև ուսերը: Գլխին վարսակալ ունի. նման է Ջարեհի Անահիտի պատկերին:

Երկու հետաքրքիր դրամ ևս կայ ՄԱԼ կամ Մալիս քաղաքին վերագրուած, որոնք բոլորովին հակապատկերներն են նախորդ դրամների: Այդ դրամները անշուշտ հինգերորդ դարից առաջ, կամ սկզբները պիտի կտրուած լինին, որոնք նուիրուած են արքայից արքային Արտաշէս Ո Մնեմոնին, կամ նոյնիսկ Արտաշէս Երկայնարագուկին: Այս դրամները առնչութիւն չունին մեր վերևը խօսած դրամների հետ, մենք դրանք ներկայացնում ենք, որպէս զի ուսումնասիրողը գաղափար կազմէ այն տարբերութեան մասին, որոնք գոյութիւն ունին սրանց և նախորդների մէջ: Թէև այս դրամների վրայ—ՄԱԼ յունական տառերը և ԻՍ փիւնիկարամ. տառերը կան, բայց չի կարելի սրանք վերագրել որևէ Փոքր-Հայքի կամ Կիլիկիայի թագաւորներին, քանի որ երկուսն էլ կտրուած են յատկապէս արքայից-արքայի անունով:

Որովհետև արքայից-արքայի — Դարեհական կոչուած դրամներին նմանութիւն չունին, այս պատճառով դրամագէտները սրբանք ևս վերագրել են Մալիին և Իսոսիին: Մենք կարծում ենք, որ այդ դրամները պատերազմական շրջանում-բանակի մէջ կըտրուած են, բնիկ արհեստաւորների ձեռքով:

Գտն. ԹԻ. 13

Արքայից արքայի

Մանաւանդ այս դրամին վրայ, ուր Հերքուլէսը—կամ Վահագնը յանդէնել է առիւծի (Արեւաց աշխարհի իշխանապետի) հետ

Գառ. Թիւ 14

Արքայից արքայի

հանգի խորհրդանիշը և պաշտամունքը չէ:

պայքար մտնել: Անշուշտ նփրատից արևմուտք զըտնուած նահանգում է դրոշմուած այս դրամները, բայց թէ MAA-ը Մալի է թէ Մալաթիա, պիտի որոշէ ապագան: Մանաւանդ սոյն դրամի վրայ դրոշմուած «ցուլը» արդեօք երկրագործ նահանգի խորհրդանիշը և պաշտամունքը չէ:

Դ Ա Տ Ա Մ ԴԿԿԿԻ

1. Երեքըրամ. Մի շարք դրամներ կան E. Babelon-ի Աքեմենեան և նրանց Սատրապների ցուցակներում, որոնք դրամագէտը ենթադրութեամբ Դատամին—Կապադովկիաի Սատրապին է վերագրում, որը նստում էր Փոքր-Արմենիայում և իշխում էր Կիլիկիայի հիւսիսային մասից մինչև Սև ծովի ափերը: Դանի որ Դատամի իշխանութիւնը, 378—372 Ք. ա. ժ. տարածուած էր Արևմտեան Արմենիայի բոլոր գաւառներում, մենք աւելորդ չըզտանք սրան վերագրուած դրամները ևս ներկայացնել ընթերցողներին մեր բացատրութիւններով:

Դատամին վերագրուած դրամների վրայ ընդհանրապէս փիւնիկ—արամէական տառերով գրուած է, որը E. Babelon-ը, հետեւելով M. Waddington-ին, կարդում է ԴԱՏԱՄէ: Բայց սրանց հակառակ են կարդում գերմանացի գիտնականներ Blau և Six և Ֆլորանսիացի յայտնի դրամագէտ Luynes: Գերմանացիները տառացի կերպով կարդում են ՏԱՐԿԱՄՈՒ, քանի որ վերևի Փիւնիկ-Արամէական տառերի մէջ որոշ երևում են S. P. Կ. Մ. ՈՒ տառերը, որոնց մէջ աւելացնելով բաղաձայններ, ստանում են Տարգամու Իսկ Luynes կարդում է Dernes: Թէ Six-ի և թէ Luynes-ի ընթերցողաձեռով դուրս բերուած անձնաւորութեան անունը բոլորովին անյայտ է պատմութեան, այն ինչ Waddington-ի և Babelon-ի ընթերցմամբ պատմական Դատամի անունն է դուրս գալիս, որը Կարիացի Կամիսարէսի թագաւորի որդին ու յաջորդն էր:

Բայց եթէ Babelon-ը Դատամի Սինսպում կտրել տուած զըրամի պատկերները—տես նրա զբքի երես 28 և թիւ 199—200, տախտակ IV պատկեր 21—22-ը համեմատէր իր զբքի երես 26,

թիւ 187—197 միևնոյն տախտակի 15—20 թիւ դրամների հետ, նա պիտի հասնէր այն եզրակացութեան, որ այդ դրամները երբէք միևնոյն իշխանի, միևնոյն դարի ու շրջանի չի կարելի վերադրել, քանի որ հիմնաւորապէս իրարից ասարեբրոււմ են:

Եթէ ի նկատի առնենք, որ անգլիացի հռչակաւոր դրամագէտ Կօննիմզէնը սխալոււմ է և 47847 — Փրատափէրնէսը կարդում է «Փառասպէս», Գարդնիերը միևնոյն բանը՝ «Փադիփադ» (Տէր-տէրանց), Բինչի չի կարելի ենթադրել որ «Թորգոմմա» անունն էլ Babelon-ն ու Wadedinqton-ը կարող էին սխալուել և «Դատամէս» կարգաւ Մանաւանդ որ թ. Ր. Գ. Մ. Ո. տառերը շատ որոշ երևում են դրամների վրայ և դրանց ձայների մասին երկու կարծիք չի կարելի կազմել:

Հետևելով Six-ին մենք կարդում ենք դրամի վրայ ոչ Տարկամոս—ը, որը բոլորովին պատմական անուն չի արտայայտոււմ այլ երբայական բերլիայի մէջ յիշատակած Թորգոմմա անունը, որը վերին Եփրատ—Արածանու և Սև ջրի խառնուրդի նահանգն է կազմում, որի մասին յիշատակութիւն տալիս է,—Ասորական, Գաղղէական և Եգիպտական արձանագրութիւններին հետևելով Մորգանը, տես նրա Les Premières Civilisations—1909 Paris, երես 381 և 424, ուր այդ նահանգը անուանում են Tilgarimmou (Թիւ դարիմմու) և կամ Torgomma Թորգոմմա:

Հետևաբար նախապատուութիւն պիտի տալ ամբողջական, ոչ թէ բաղաձայն տառերի բաց թողնելով ընթերցման:

Եթէ բազմահմուտ դրամագէտը աւելի ուշք դարձնէր դրամի վրայ գրուած երկրորդ արձանագրութեան, ԱՆԱ—

ⲄⲚⲁ

որը ինքը նկատել է և թողել է առանց բացատրութեան, այն ժամանակ պիտի ենթադրէր, որ կամախի ԱՆԻ բերդի անունն է, որ արձանագրուած է այդ դրամի վրայ: Որովհետև դրամի փոքրիկ տառերի վրայ շատ դժուար է Ա-և Ի-ն իրարից որոշել և մի քանի դրամների վրայ շատ որոշ Անի է երևում և ոչ Անա—

ⲁⲓⲠ

այն ժամանակ կարելի է սասել, որ դրամը պատկանում է ոչ թէ Դատամին, այլ Թուլգարիմու կամ Թորգոմմա նահանգի Անի բերդին:

Եթէ մտածենք, որ Թուլգարիման հազար տարուան ընթացքում փոփոխութիւններ կրելով, եկել հասել է Մ. Սորենացուն Դարանաղիի վերածուած, այն ժամանակ նահանգի անունն էլ կը պարզուի:

Բայց միայն այս տառերը չեն, որ մեզ առաջնորդում են դէպի այս խոհերը:

Դրամի Բ. երեսին տաճարի մէջ դրուած ատրուշանը, որ բաժանում է մերկամարմին Վահագնին կիսամերկ Արամազդից,

Գառ. թիւ 15

Դատամի Սինսպի դրամները

որի ծիրանին ձախ ուսից իջած ծածկիկ է պորտից ներքև և դարձել էր աջ թևի տակից, կապուել ուսի վրայ: Ատրուշանը, Վահագնը, Արամազդը արդէն բաւական են ցոյց տալու, թէ դրամը բոլորովին յունականութեան դրոշմը չի կրում իր վրայ: Մանաւանդ որ Վահագնի ետևը գրուած—Անի բառը իսկ կասկածները փարատում է: Արամազդի առաջ գրուած Քորզոմա բառը երբէք չի կարելի Դատամէ կարգալ:

Յայտնի բան է ժամանակը և քննութիւնները պիտի պարզեն մի օր այս մթին խնդիրը: Բայց եթէ նկատի առնենք Հայկական պատմութեան «Քորզոմեան տոհմի» անունը, Երբայական զբաղանութեան Քոզարմա երկիրը, Մասպէթոյի և Մօրզանի եզրիպտական և ասորական արձանագրութիւններից դուրս բերած «Փիլլամմու» երկիրը, որոնք միաձայն նշանակում են քարտէզների վրայ Եփրատ գետի վերին վտակների—Հայկական արևմտեան նահանգներում, որն սկսում է Կամմոզէնից, ընդունում է իր մէջ Մոփի, Մալլաղաղու, Եկեղեաց նահանգները իր Դարանաղի, Մանանաղի դաւառներով, այն ժամանակ կը պարզուի, որ Դատամին վերագրուած դրամը պատկանում է Քորզոմա երկրին, Անի—Կամախ բերդին:

Եթէ վերցնենք այս դրամների անբաժան խորհրդանիշը խաղողը—Մալլադադդու և Մոփի նահանգների ցորենը—Դարանադու հարստութեան նշանները, այն ժամանակ մեր ենթադրութիւնը աւելի համոզեցուցիչ կը դառնայ, քանի որ Կիլիկիան երբէք չէր կարող պարծիլ և իրեն խորհրդանիշ ընդունել իր չունեցած խաղողի ողկոյզն ու ցորենի լի հասկը:

Դրամներից երկուսի վրայ շատ որոշ և գեղեցիկ կերպով քանդակուած են Հայկական նահանգների առատ մեղրի խորհրդանիշ «Մեղուն», որի մասին ամենահին յոյն պատմիչները ակնարկած են, բաւական են ապացուցանելու, որ դրամները Եփրատի վերին հովտին են պատկանում:

Գտ. թիւ 16

Անի-բերդի

Եթէ լրջութեամբ ուսումնասիրենք Հաթական ժայռքանդակի խաղողի ողկոյզները և թագաւորների խոյրերը սոյն դրամների ողկոյզների և կազմի հետ, մենք կարող ենք դարձեալ նոյն համոզման հասնել: Հաթական խաղողը Կիլիկիայում չէր աճում, այլ Եփրատի ափերում:

Այս դրամները իրենց արտաքին կազմով, շրջանակի զարդերով այնպիսի եզակի դիրք ունեն, որ դրանց երբէք չի կարելի Դատամի ժամանակաշրջանին վերագրել, դրանք մի դարով աւելի հին են, քան թէ Դատամի Մինոպում կտրել տուած դրամները: Այստեղ բացի քանդակագործութիւնն ու խորհրդանիշերը, տառերն էլ ցոյց են տալիս, որ դեռ հին շրջանը չեն թափանցել յունական ձևի նոր տառերը: Մինոպի դրամի վրայ ոչ միայն տառերը շարուած են ձախից աջ—ինչպէս ներկայիս ամբողջ Ներոպայում, այլ ΔΑΤΑΑ բառի մէջ երկու ձայնաւորներն էլ կան: Այնինչ վերևը նկարագրուած դրամների վրայ ոչ միայն տառերը հին փրեսիկեան—արամէական ձևով աջից ձախ են շարուած, այլ ոչ մի ձայնաւոր չը կայ: Դատամ բառի մէջ 3 բաղաձայն տառ կայ, այն ինչ սոյն դրամների վրայ հինգ բաղաձայններ Թ. Բ. Գ. Մ. ՈՒ.

Յայտնի բան է հին ժամանակ էլ այս տառերը գործածողները Եգիպտացիների, Արաբների, Ասորիների, Քաղէացիների

նման բաղաձայնների մէջ զօրութեամբ ձայնաւորները աւելացնում և կարգում էին: Ահա այս պարագայիցն է, որ միևնոյն բաղաձայն տառերի շարքերը իրար հետ կապելու համար գիտնականների ներմուծած ձայնաւորները իրար չեն համապատասխանում: Երբայց երէնի Թորգոմը, ոմանք Թարգամ են կարգում ուրիշները Թարգամ, Թարգումա, Թիրգամմու և այլն: Այս ձայնաւորների ներմուծումից ու դասաւորումից այնքան է տուժում իրականութիւնը, որ երբեմն նոյնիսկ չեն էլ գտնուում իսկական անունը և ընկնում են մոլորութիւնների մէջ:

Դրամի առաջին երեսին Արամագղի նկարը, նստած գահի, կիսամերկ, քղամիտով ծածկած մէջքից ներքև մինչև սրունքներն ու ոտքերը, դիրքը, զարդերը, Ատրուշանը, մանաւանդ

147609

Բահալտարս—Բահաղու արձանագրութիւնը աւելի հաստատում է մեր ենթադրութիւնը:

Ինչ ևս Ատրա-բարէլական գերիշխանութեան թողած հետքերն այնքան ամուր էին, որ Բահաղի պաշտամունքը չէր անհետացած և Բահաղի անուան տակ երկրպագում էին երկրի իշխանապետները:

Ա. երես Բահաղը դէպի աջ նստած է գահի, մորուսաւոր, կիսամերկ մինչև մէջքը և սրունքները քղամիտով ծածկուած, ձախում բռնած է ցորենի հասկ և խաղողի ողկոյզ, աջում գաւազան որի ծայրին բազմած է մի արծիւ: Բահաղի ձախ կողմը երևում է Ատրուշան խնկաման, գահի տակ մի լուտասի ծաղիկ, Շրջապատը Անի բերդի պարսպի ժանիքներից կազմուած մի շրջանակ ունի, որ եզակի է դրամագիտական աշխարհում:

Բ. երես. Թագաւորը գահին բազմած է աջողէմ, ձեռքում մի նետ ունի, որը կարծես թէ ուղղում է: Գլխի տափակած վեղար գդակը հայկական է, վղկալով և ականջկալով, ծիրանին ուսերին է պցած, աղեղը ծնկան յենած, իսկ վերևը թըռչում է մեղուն: Արձանագրութիւնն է փիւնիկ-արամ. տառերով Թորգոմա, որի մասին վերևը նկարագրեցինք:

2. Ծրնդորամ. Ա. երես. Բահաղը բոլորողէմ, նստած է աթոռի, մինչև մէջքը մերկ և աղդրն ու սրունքները քղամիտով ծածկուած, ձախում բռնած է մի գնդակազմ գաւազան, որի ծայրին արծիւ է բազմած, իսկ աջում ունի ցորենի հասկ և խաղողի ողկոյզ: Աջակողմը ատրուշան խնկամանով, իսկ շրջապատը ինչպէս նախորդինը—բերդի պարսպի ժանիքների շարք:

Բ. երես. Վահագնը մերկ և Բահաղը կիսամերկ մինչև պոր-

տը, տաճարում իրար դէմ կանգնած, որոնց բաժանում է մի Ատրուշան-խնկաման: Քառակուսի շինուածքի մէջ այս երկու անձնաւորութիւնները կարծես թէ բանակցութեան մէջ են: Վահագնի ետեւը կայ Անա, կամ Անի անունը Փիւնիկեան տառերով, իսկ Ատրուշանի ջով Թորգոմա անունը, որոնց մասին վերել խօսեցանք:

ՄԱՋԱՅՈՍ ԵՂԻԿԻԿ

361—331 Քս. ծ. առաջ

1) Մազայոսը Արտաշէս գ. Ոքովից նշանակուած էր Անդր-Նփրատի երկրների ընդհանուր կառավարչապետ: ԱՆԴՐՆՓՐԱՏ բառը նոր է գտնուած, նա դուրս է բերուած մի դրամի վրայի արձանագրութիւնից, որը M. J. Halévy-ին կարդաց «Աքարնարա» Նփրատ և Կիլիկիա, (Անդրգետի Նփրատի և Կիլիկիայի):

Այս ընթերցանութեան հիման վրայ մի շարք դրամներ, որ մինչ այդ անորոշ էին, սկսեցին վերագրել Մազայոսին: Մազայոսը ոչ միայն Դարեոյ Կողոմանի շրջանումն է կառավարել Սիրիան, Կիլիկիան, Փոքր-Արմենիան ու Կապադովկիան, այլ նրա իշխանութիւնը բարձրացրեց Աղէքսանդր Մակեդոնացին—Մազայոսին նշանակելով Բարեւոնի փոխարքայ—Enapsxo: 30 տարուան մէջ շատ դրամներ կարող էր կտրել տալ Մազայոսը իր անունով կառավարած երկրներում, որով նրան վերագրումները պահպանում են իրենց հաւանականութիւնը:

Բայց ներուի մեզ քիչ բացասաբար վերաբերուելու Halévy-ի ընթերցանութեան, քանի որ այդ ընթերցանութիւնն էլ Waddington-ի ընթերցանութեան նման ամբողջականութիւն չունի, շատ տառեր բաց է թողնուում և կամ աւելանում է: Դրամի արձանագրութիւնն այս է, որ տալիս են բոլոր դրամագէտները փիւնիկ-

ԿԼԻ ԴՅԿԻ ԿԿԿՍԵՂԻ ԴԿԻԿ

արամէական տառերով. և կարդում են «Մազայոս Եի-Հալահ (կառավարիչ) Անդրգետի Նփրատի—Կիլիկիայի»:

Մինչև Halévy-ի ընթերցանութիւնը «Աքարնարա» բառը կարդում էին «Աքծօար» և համարում էին, որն է անյայտ Սատրապ: Մանաւանդ որ դրամներից մի քանիսի վրայ նկատելով Շ. Մ. տառերը, կարդում էին Արշամ, կամ Շամէս, որով բոլորովին շփոթութեան մէջ էին գլորում ուսումնասէրներին:

Բայց զարմանալին այն է, որ ԱԲԱՐՆԷ քաղաքի անունը, որը Նփրատի ափին է. Սամուշատին և Մալլաթիայի մէջ բո-

յորովին չեն յիշատակում բոլոր դրամագէտները, որը առանց ուղղութեան անմիջապէս արտայայտում է քաղաքի անունը: Արար-նաճրա բառը երեակայական է, ենթադրական է, Halevy-ի կողմից, այն ինչ Արարնէ արդէն որոշ է իր դիրքով:

Բայց Halévy-ի և նրա ընթերցման մասին համոզուածք գոյացողներին չեն նկատում, որ առաջին բառը, ԿԿԿ

ՄԱԶԱՅՈՍԻ անունը սխալ են կարդում: Այստեղ երեք որոշ բաղաձայն կայ, որ հարիւրաւոր օրինակներ մէջ միևնոյն կերպ են դրոշմուած և կասկածելի չեն կարող լինել: Այդ տառերն են Մ. Զ. Բ. և վերջը Ի կամ ՈՒ: E. Babelon-ը ինքը նկատում է այդ խոշոր տարբերութիւնը և բացատրում է թէ պարսկական ՄԱԶԴԱՅԻ—ՄԱԶԱՅՈՍԻ անունը, յունական տառերով Μαζαλοϋ ուրիշ կերպ չէր կարելի գրել: Թէ յոյները կարող էին Μαζδῶαο գրել, դրան կասկած չկայ, իսկ թէ նրանք յունացրել են այդ անունը, այդ գէպքում չենք վիճում դրամագէտի հետ:

Միայն խնդիրն այն է, որ դրամները վրայն չէ միայն ՄԱԶԱՅՈՍ և չէ դրոշմուած, այլ ՄԱԶԴԱՅՈՒ ևս չի նկատուում վերևը ցոյց տրուած տառերի շարքին (Մ. զ. Բ. Ի.) Դ տառը երբէք չի նկատուում և Բ տառը չի կարելի կամայականօրէն Յ կարգաւ: Հետևաբար այս շարքի դրամների վրայ եղած Մազայոս ընթերցանութիւնը աւելի քան քաջքոյց է: Յայտնի բան է, հնումը տառերը ձուլուած չէին, որ լիովին իրար նման լինէին, բայց Մազայոսին վերագրուած 85 դրամներից ոչ մէկի վրայ տառերը ուրիշ ձևով չի գրուած, հիմնական տարբերութիւն չունին, որ ուսումնասիրողը տառերի սխալ փոքուածքը քանդակագործին վերագրէ և միւսների ընթերցումով համոզուածք գոյացնէ:

Ընդունենք առ ժամանակ, թէ Մազայոս պէտք է կարդալ Մ. Զ. Բ. Ի. տառերը, բայց երկրորդ կառավարիչ թարգմանուած բառի մէջ ՅՇԱՏՐԱՊ խօսքը չըկայ: Այստեղ նկատուում է միմիայն Ս. Ֆ. Հ. և Լ. գուցէ այս տառերը Մ. Ֆ. Հ. Կ. կարդան, իսկ Զ. Փ. Բ. Պ. տառերի նշոյն անգամ չկայ: E. Babelon-ը հակառակում է Halévy-ին, որը այս նորս տառը կարդում է «Սի—Հալա»—«ԱՏա—ընդ», այսինքն Մազայոս ահա ընդ (Անդրեփրատի և Կիլիկիայի): Հետևաբար այս տառերը չի ՍԱՏՐԱՊ, ո՛ր էլ վերատեսուիչ է առարկուած երկրի: Ուրեմն չի բացատրուած երկրորդ բառը ևս:

Երրորդ բառը, որը Holévy-ի ընթերցման էական կէտն է ԿԿԿ
 ԿԿԿ—Հ. Բ. Բ. և Ն. կարող է դառնալ Հաբարնա, Հարարնա և ուրիշ ինչ ձայներ էլ որ մտցնէք այդ տառերի մէջ, բայց Աբար-

նահրա կարգալու համար պակասում է վերջին Հ. և Ր. տառերը, որոնք ինչ զօրութեամբ է կարդացուել, թողել են անբացատրելի: Իսկ գրուած ԵԻՐԱՓ, կամ ԵԻՐԱԻ բառը որքան կարելի է

Եփրատին նմանեցնել կամ **ԿԼԿ** Եփրատի Կիլիկիա կարգալ, տարակուսելի է: Հետևաբար այս դրամները Մազայոսին վերագրելը կանխաժամ է:

Բացի այս, եթէ լրջութեամբ դրամների քանդակագործութեանը հետևուի, կարելի են նկատել, որ այդ դրամները ոչ թէ Տրիբազից յետոյ, այլ Տրիբազից շատ առաջ են դրոշմուած: Այս մասին համակարծիք է նոյնպէս E. Babelon-ը, Six-ը և ուրիշները: Նայնիսկ փիւնիկ-արամէական տառերն այդ են ցոյց տալիս: Տրիբազի օրով արդէն Կիլիկիայից և Սինոպից դէպի երկրի խորքերն էին մտել յունական տառերը, այն ինչ Մազայոսին վերագրուած դրամները վրայ ոչ մի տառ, ոչ մի անուն չի կարելի գտնել: Մազայոսի շրջանում Կիլիկիայում և Սինոպում — ծովափերում արդէն յունական տառերն էին բանացնում, ձայնաւորներով, ձախից աջ դարձուածքով, այն ինչ ինչպէս Դատամին, նոյնպէս և Մազայոսին վերագրուած դրամների վրայ փիւնիկ-արամէական տառերն են առանց ձայնաւորի և աջից ձախ են գրուած: Այս պարագաներն մեզ ստիպում են ենթադրելու, որ ոչ միայն Մազայոսինը չեն այս դրամները, այլ նրանից մի դար առաջ կտրուած:

Գտ. Թիւ 17

Փարիզի ազգային թանգարանի դրամների շարքին է գտնուում այստեղ արտանկարուած դրամները, որոնք հրատարակել է E. Babelon-ը:

Բացի այդ դրամների վրայ նոյնպէս զանազան տառեր են գրոշմուած, որոնք դեռ ևս հանն-

Մազայոսին վերագրուած լուկ են մնացած: **Վ-Մ.**

տառերը ենթադրում են, թէ Մալի քաղաքն է ցոյց տալիս, բայց

ՎՊ-ՍՄ. տառերը, որոնք Waddington-ը և Lenormant-ը

Շամէս են կարդում, E. Babelon-ը անհաւանական է համարում: Այն ինչ այս վերջին տառերով եղածները բազմաթիւ են, իսկ Մալին վերագրուածները սակաւ: Կան նոյնպէս դրամներ,

Ա, ԱՊ-ԼՍ. ԳՎ-ՄՐ. որոնք անշուշտ պիտի մի օր բացատրւեն, բայց մինչև այժմ անվերծանելի են մնացած:

Եթէ գննէք ստորև պատկերի Ա. Երեսը, Արամազդի դէմ-
բը պիտի գտնէք, յարև նման վերևը Անի բերդի արձանագրու-
թիւնը կրող և Դատամին վերագրւած դրամին: Արձանագրու-
թիւնը Բանալտարս (Բանաղի), Արամազդը անյենարան գահի

Գտ. թիւ 18

Մագայոսին վերագրուած

վրայ, աջադէմ, երկար մազերով, ընչացք ու մորուսով, մերկ
մարմնով մինչև պորտ, որից ներքև ունի քղամիտ: Աջ ձեռքն
և փրատի վերին հովտի յատուկ ցորենի ու խաղողի փունջը
բռնած է, ձախոյն յենած է գնդաշար զաւազանի, որի ծայրին
լուտասունի:

Բ. Երեսին. Պարսկական առիւծը պատահում է թորզոմայ
Երկրի ցլին, որի վրայ դրոշմւած Մ. Մ. Բ. Ի. տաւերով, որը եթէ
վերագահութեամբ կարգանք Մծուր քաղաքը, գուցէ չը սը-
խաւինք քանի որ այդ ժամանակ Կիւրոս, Կամբիս Թերբէ էին
Արեւմտեան Հայքին և Փոքր-Արմենիային:

Գտ. թիւ 19

Մագայոսին վերագրուած

4. Երեսըրամ. Նոյն դրամի ուրիշ օրինակը կայ, որտեղ
Ա. Երեսին Արամազդը նկարագրւած է ամբողջ երեսով և ձեռքին
հասկ և խաղողի ողկոյղի փնջի վրայ բռնած է մի արծիւ:

Բ. Երեսին. Առիւծը ցլի վրայ է նոյն ձևով, միայն թէ բացի Մազայոս բառից կայ, **ՄՄ-ՔՍՍ**. որը վերագրուած են Սամուշատ քաղաքին, կամ Կոմմագէնի Շամէս Թագաւորին, որը բոլորովին անյայտ չէ պատմութեան:

5. Երեքդրամ. Բայց ամենահետաքրքիր դրամները նրանք են, որոնց վրայ ԱԲԱՐՆԱՀՐԱ (Անդրպետ) է կարդում Halévy-ին:

Ա. Երես. Արամազդը աթոռի նստած, մօրուսաւոր, երեսը դէպի աջ, մերկ մինչև պորտը, կէսից ներքև թափանձիկ քղամիտով ծածկւած, աջուր գնդաշար գաւազը, որը լուտասանի զըլուխ ունի, ձախով ուսից իջնող քղամիտն է ամփոփած: Աջ կողմը ցորեն ու խաղողի ողկոյզ և գահի տակ Մալաթեան:

Բ. Երեսին. Զուգընթաց պարիսպներ չորսական աշտարակ ամրոցներով: Այս պարիսպները E. Babelon-ը Կիլիկիայի կապանները—դռունքն է անւանում, իրենց քառակուսի աշտարակներով և ժանիքներով, բայց սրանք աւելի բերդի իրար վրայ ունեցած կրկնակ պարիսպների ենման, քան թէ Կիլիկիան կիրճերի բերանների որմերին: Ինչպէս Արարատեան և Վասպուրական աշխարհի բոլոր բերդերը կրկնակ պարիսպներ ունին, նոյն բանը նկատւած է Եփրատի վերին հովտի բոլոր բերդերի վրայ—ներքին և արտաքին պարիսպներով: Ինչպէս Ասորեստանի, նոյնպէս պարսիկների բանակներից խուսափող բոլոր հայ-թագաւորները իրենց հարստութիւնով ու կիներով ապաստանում էին երկրի խորքերում, բարձունքների վրայ ունեցած ամրոց-բերդերը:

Դրամի վրայ առիւծի ճիրանների տակ ընկած և պատառոտուած ցուլը արդեօք չի՞ ցոյց տալիս, թէ Առիւծ-աշխարհի հրամանակալը մտել է նոյնիսկ ընկճւածի բերդը և նրան պատառել է:

Գառ. Թիւ 20

Մազայոսին վերագրուած

6. Երեքդրամ. Միևնոյն դրամի մի ուրիշ օրինակը կայ նոյն թանգարանում, ուր Մ. քաղաք անուան տառին փոխա-

րինում է **X-Ա**. որը արդեօք Անի — կամախի բերդի խորհրդանիշը չէ:

7. *Երեքդրամ*. Միևնոյն թանգարանում կան մի շարք դրամներ, որոնք իրենց կազմով հիմնովին տարբեր են նախորդ դրամներից:

Անասիրտի անդրին մինչև կուրծքը, երեսի երեք քառորդն երևում է, թեքւած է քիչ դէպի աջ, Մազերը ամփոփուած են սաղաւարտի մէջ, որը եռափունջ փետրազարդ ծածանուղ ցցուններ ունի: Մազերի ծայրերը աջ ու ձախ ծածանւում են, վզին մարզարտաշար մանեակ ունի և կուրծքը ծածկուած է բէհէզով, որը շատ նուրբ ծալքեր ունի:

Ա. *Երեսին*. Արամազդը կիսամերկ նստած է աթոռի, երեսը դէպի ձախ, քղամիտը ձախ ուսից և թևից իջնում է և պատում է պորտից ցած ազգբներն ու սրունքները աջ սրունքը ձախի տակ, աջում բռնած է գնդակազմ գաւազանը, որը վերջանում է լոտոսներով: Արամազդի առաջ խաղողի ողկոյզ և ցորենի հասկ, իսկ ետևը B տառը, որի տակը բաղեղի տերև: Աթոռի տակը նըմարւում է T տառը, որը կապում է Թորզոմա անուան հետ, որը տեսանք վերևը:

8.) *Երեքդրամ*. Միևնոյն դրամը և միայն գահի տակ T-ի փոխարէն Տ տառը:

9.) *Երեքդրամ*. Միևնոյն դրամը, միայն գահի տակ M—Մը-ձուր—կամ Մաւաթիա:

10.) *Երեք դրամ*. Միևնոյն դրամը, միայն աթոռի տակ Մ. Փիւնիկ-արամէական տառը: